

תוכן העניינים

- 9 הקדמה
- 12 הקדמה למהדורה השנייה
- 12 הקדמה למהדורה השלישית
- 13 פרק ראשון: הרקע המדיני, החברתי והתרבותי
החקופה הקארולינגית 13; החקופה הקאפטינגית 16; 'הרנסאנס של המאה הי"ב'
21; קשרי תרבות בין יהודים ובין סביבתם 24; המבנה החברתי של הקהילה
29; ראשיתו של לימוד התורה בצרפת הצפונית 34; המקורות לחקר פעולתם של
חכמי צרפת הראשונים ומגבלותיהם 42.
- 46 פרק שני: ר' יוסף טוב עלם
זמנו ומקומו 46; משפחתו 49; מעמדו וסמכותו 53; עמדתו בבעיות הציבור 56;
יצירתו הספרותית 64; תשובות 67; ספר שטרות 72; כינוס תורתם של גאוני בבל
73; מחזור 75; פיוטים 76.
- 82 פרק שלישי: ר' מנחם ובניו: ר' אליהו ור' יצחק
ר' מנחם 83; ר' אליהו הזקן ממנש 84; יצירתו הספרותית של ר' אליהו 98;
הפיוט 'אמת יהגה חכ' 98; סדר המערכה 102; ר' אליהו בר' מנחם ור' אליהו
מפארים 104; העיסוק במדרש 106; ר' יצחק בר' מנחם 107; יצירתו הספרותית
של ר' יצחק בר' מנחם 113.
- 121 פרק רביעי: ר' שלמה בר' יצחק (רש"י)
קורות חייו: זמנו 122; משפחתו 123; לימודיו באשכנז 126; פעילותו הציבורית
בקהילת טרוייש 131; מידותיו ודרכו כפוסק וכמנהיג: קווים לדמותו 136; יחסו אל
הסכיבה הנוכרית 141; יחסו אל שלטון הקהל 146; עמדתו בבעיות הציבור 151;
יחסו אל המנהג 157; השתקפות דמותו של רש"י בפרשנותו 160; רש"י ותלמידיו:
ישיבתו 166; תלמידיו 168; מעמדו ופרסומו 175; יצירתו הספרותית: פירושים
למקרא 182; נוסח פירוש רש"י לתורה 184; פשט ודרש בפירושו של רש"י 193;
ענייני לשון ודקדוק 201; פילוסופיה, מיסטיקה והפולמוס היהודי-הנוצרי 204;
ריאליה, רקע היסטורי וסממנים ספרותיים 207; ביאורי מקרא בפירושי רש"י
לתלמוד 209; תיקונים והשלמות 210; חשיבות מפעלו הפרשני של רש"י למקרא
לדורות 212; יצירתו הספרותית: הפירוש לתלמוד 215; היקפו 216; סגולותיו
הפרשניות 218; זיקתו למסורות פרשניות אחרות 220; נוסח הפירוש ושאלת
המהדורות 223; שינויים וסתירות בפירושי רש"י 231; פסקים בפירושי רש"י

לתלמוד 234; יצירתו הספרותית: פסקים, תשובות ופיוטים 236; מונוגרפיות הלכתיות 236; תשובות 239; דרכו של רש"י בכתיבת תשובותיו 243; מקורותיו 247; פיוטים 248; פירושים לפיוטים 249; מפעלו של רש"י בפרספקטיבה היסטורית כוללת 250.

254

פרק חמישי: ר' יוסף קרא

קורות חייו 255; קווים לדמותו 261; ר"י קרא והפולמוס היהודי-הנוצרי 263; גלות וגאולה במשנתו 266; מועקת הגלות 270; הגלות הקשה ושאלת 'דחיית ישראל' 277; מועדי הגאולה 280; תכלית הגלות 284; יצירתו הספרותית: פירושו לתורה 290; העיסוק בטעמי המצוות 302; פירוש לתהלים 305; פירוש לשיר השירים (?) 308; הפירוש לישיעהו 308; המהדורות וכתבי-היד של פירושו לנ"ך 311; האם כתב ר"י קרא שתי מהדורות לפירושו לנביאים? 315; דרכו בפירוש המקרא 316; גישתו הרציונלית של ר"י קרא כפרשן 318; השפעת מורשת ספרד על יצירתו 323; פירוש הפיוטים 325; המקורות, פיזורם וזיהויים 327; יחסו של ר"י קרא אל ר' אלעזר בירבי קליר (הקלירי) 331; ר' מנחם בר' חלבו 340.

347

פרק שישי: ר' שמעיה

קורותיו 348; דמותו ויחסו אל רש"י 352; יצירתו הספרותית 358; פירושים למקרא 358; הגהות לפירוש רש"י לתורה 359; ר' שמעיה ור' שמעיה 'השושני' 366; פירושים לתלמוד 376; פרשנות הפיוט 381; שרידי פירושו וזיהויים 381; הפירושים לפיוטים הארמיים 388; המחזור של ר' שמעיה 395; כינוס תורתו של רש"י 403; מלאכת הכינוס ויצירתו המקורית של ר' שמעיה 405; סגנונו 410; ר' יעקב בר' שמשון ויצירתו הספרותית 411; הפירוש למשנת אבות 413; מחזור 417; ספר האלקושי 418; סדר עולם 424; פיוטים ופירושי פיוטים 425; פסקים ופירושים לתלמוד (?) 426.

427

פרק שביעי: פרשנות התלמוד וראשיתן של ה'תוספות'

הימנעותם של גאוני בכל מכתבת פירושים לתלמוד 429; העיסוק בפרשנות התלמוד בגרמניה ובצרפת 437; ראשיתן של התוספות 439; בעלי התוספות הראשונים 441; כתיבת תוספות בגרמניה 447; השינוי בגרמניה וביטוייו הספרותיים 450; נספח: האסכולות המשפטיות של פאביה וה'תוספות' 454.

457

פרק שמיני: פרשנות המקרא

פרשנות המקרא בגרמניה ובצרפת הצפונית לפני רש"י 462; ההתנגדות לאסכולת הפשט 468; השפעת המורשה היהודית-הספרדית 471; הזיקה אל הרנסאנס התרבותי של אירופה 473; הזיקה אל הפולמוס היהודי-הנוצרי 475; ביטויי הפולמוס בפירושיהם של רש"י ורשב"ם 477; ביטויי הפולמוס בפירושו של ר"י קרא 481; לימוד זכות על מעשי האבות והפולמוס היהודי-הנוצרי 488;

ביטויי הפולמוס בפרשנותם של ר"י בכור שור ור"א מבוז'אנסי 493; החששות
מן הפולמוס ועוצמתם 497; סיכום 505.

- 507 פרק תשיעי: פרשנות הפיוט
ר' משולם בר' משה 510; ר' מנחם בר' חלבו 521; רש"י 522; ר"י קרא ור'
שמעיה 529; ר' יעקב בר' שמשון, ר' עזריאל בר' נתן ורשב"ם 531; הרקע
ההיסטורי לצמיחת פרשנות הפיוט בצרפת ובגרמניה 534.
- 539 פרק עשירי: צרפת הצפונית בין אשכנז לספרד
הקשרים עם קהילות אשכנז 542; הברלים בין צרפת הצפונית לאשכנז: תחומי
הפיוט וההלכה 545; תחום המנהג 547; הזיקה אל המורשה הספרדית — הרקע
ההתיישבותי והכלכלי 554; מפגשים בין חכמים 557; הזיקה בתחומי הפיוט,
הלשון ופרשנות המקרא 561; ההלכה 564; הפתיחות ושורשיה — אוירת
הפתיחות בישיבות צרפת והשלכותיה 572; הפתיחות והיצירה הרוחנית 579.
- 587 רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
- 608 תיקונים והשלמות למהדורה השנייה
- 613 מפתח העניינים
- 622 מפתח שמות האנשים
- 630 מפתח שמות המקומות
- 633 מפתח כתבי היד
- 638 תיקונים והשלמות למהדורה השלישית

הקדמה

בצרפת הצפונית צמח ועלה במאה הי"א אחד המרכזים היהודיים החשובים ביותר באירופה בימי הביניים. ימיו הראשונים לוטים בערפל, אך כבר בסופה של המאה הי"א הוא הפך למרכז היהודי החשוב ביותר באירופה הנוצרית מבחינת התפתחותם של חיי הרוח. ספר זה בא לדרון במפעלם של חכמי צרפת הראשונים באותה העת: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, עולמם האידיאלי ויצירתם הספרותית. ממשיכי דרכם במאה הי"ב תוארו בספרו של א"א אורבך 'בעלי התוספות'.

חכמי צרפת הראשונים שימשו מורי הוראה, מרכיצי תורה לרבים ומנהיגים לבני עדתם, ועיצבו את דמותן החברתית של הקהילות. הם אף היו מראשי המדברים בפולמוס היהודי-הנוצרי, שהגיע באותה העת לאחד משיאיו. בדיון בהם ובפעילותם נכרכו אפוא גם כמה מבעיות היסוד של החברה היהודית: ארגונה הפנימי, יחסה אל סביבתה, מעמדה המדיני וזיקתה אל מרכזים יהודיים אחרים.

דלים אנו עד מאוד במקורות מאותם ימים, ועל כן קשה לצייר תמונה כוללת של קורותיהם של חכמים אלה ושל פעולתם, ובמיוחד אמורים הדברים במחצית הראשונה של המאה הי"א. בספר זה נעשה נסיון ראשון להציג דיון מסכם מעין זה. נסתייעתי הרבה בחומר חדש, הטמון בעשרות כתבי-יד. אזכיר במיוחד את גנוזי איטליה, השופכים אור חדש על יצירתו של ר' יוסף קרא, ואת הפירושים הרבים לפיוטים, שאפשרו לי לדרון לראשונה בחלקם של חכמי צרפת הראשונים בהתפתחותו של תחום מקופח ומוזנח זה. הקדשתי מקום נרחב לדיון בפרטים ביוגרפיים, הנראים לכאורה בעלי חשיבות משנית (זמנם של חכמים, מקום פעולתם, מוצאם, משפחתם, קשריהם עם מרכזים אחרים וכדומה). לא רק מיעוט המקורות גרם לכך. גופי הדברים קשורים אף הם לעתים בפרטים אלה, ובמקרים רבים הם משמשים גם לחקר מהותן של התופעות. במקומות שבהם אנו עניים במקורות מהימנים, השארתי את הדברים בספק ונמנעתי מהכרעה או מהשערות מפליגות החלויות על בלימה.

במרכז הדיון עומדים שישה חכמים: ר' יוסף טוב עלם, ר' אליהו בן מנחם ואחיו ר' יצחק, רש"י, ר' יוסף קרא ור' שמעיה. הדיון בשלושת האחרונים נרחב יותר בשל ריבוי המקורות העוסקים בהם, ובהם רבים הטמונים עדיין בכתבי-יד.

עלייתו המהירה של המרכז היהודי בצרפת לעמדת בכורה בעולם הרוח היהודי באירופה הנוצרית בסוף המאה הי"א משמשת נקודת ציון חשובה בתולדות התרבות היהודית בימי הביניים. תחילה היה זה מרכז קטן מאוד באוכלוסיו, והחכמים המעטים שפעלו בו ברבע השלישי של המאה הי"א יצאו ללמוד בישיבות המפוארות של גרמניה. והנה, כעבור זמן קצר הוא זכה לפרסום גדול והפך לאבן שואבת לחכמים ממרכזים

אחרים. נעשתה בו פעילות ספרותית ענפה ורב־גונית, והוא אף עלה בכך על המרכז המפואר שבגרמניה.

בירור הרקע לתהליך זה משמש נושא מרכזי בחיבור, הן בפרקים העוסקים בפועלים של החכמים (ב-1) והן בפרקים המסכמים (ז-י). שלושה גורמים הביאו לדעתי לבכורה של צרפת: (א) הפתיחות שאפיינה את המרכז בצרפת במאה הי"א, והנכונות לינוק ממורשתם הרוחנית של כל המרכזים היהודיים המפורסמים באותה העת: ארץ־ישראל, בבל, ספרד, פרוכאנס, איטליה וגרמניה. (ב) זיקה עמוקה אל 'הרנסאנס של המאה הי"ב', שהעמיד את העיון הרציונלי במרכז עשייתו. רנסאנס זה התפתח באירופה הנוצרית החל בשנת 1050, כפי שהעלה המחקר בשנים האחרונות, ולקראת סוף המאה הי"א עמדה פאריס במרכזו. (ג) אוירת הלימוד המיוחדת, שעודדה את התלמידים לקחת חלק פעיל ביצירה הרוחנית, תוך פתיחות וגישה ביקורתית. אמנם, כבר רכינו גרשום מאור הגולה החל בדרך זו באשכנז בראשית המאה הי"א. הוא חולל מעין מהפכה חינוכית בהשוואה לשיטות הלימוד, להיררכיה ולריחוק בין מורים לתלמידיהם שהיו מקובלים בישיבות בבל, אך לאחר מותו חלה נסיגה מסוימת. אווירה של שמרנות אפפה חוגים שונים בגרמניה. הפתיחות והביקורתיות בישיבתו של רש"י בצרפת שימרו את דרכו של רגמ"ה ואף הרחיבה עד מאוד.

קביעה זו, שיהדות צרפת הצפונית לא היתה סניף של אשכנז וינקה גם ממרכזים אחרים, כולל אלה שבספרד ובמזרח, עומדת בניגוד לתפיסה המקובלת בדרך כלל בספרות המחקר. ואולם, היא עולה בבירור מן המקורות, כפי שהסקנו במקומות רבים בספר זה, ובמיוחד בפרק האחרון. הזיקה הגדולה אל המורשה הבבלית והמורשה הספרדית החלה במחצית הראשונה של המאה הי"א, כפעולתם של ר' יוסף טוב עלם ור' אליהו בן מנחם. שני חכמים אלה שימשו צינור חשוב להעברת המורשה של בבל וספרד גם לאשכנז, לאנגליה ולמקומות אחרים, שהרי כעבור זמן לא רב, נעשתה תורתם של הצרפתים למעיין שממנו שאבו וינקו גם אחרים. התפתחויות אלה ואחרות מתוארות בפירוט בחיבור.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי בהבאת ספר זה לרפוס. הקרן הלאומית למדע בניהול האקדמיה הלאומית הישראלית תמכה במחקר על חכמי צרפת הראשונים. ד"ר שמחה עמנואל מן החוג לתלמוד שבאוניברסיטה העברית קרא את עלי ההגהה של רוב הספר והעיר לי הערות חשובות. הוא אף העמיד לרשותי מקורות חדשים מכתבי־יד שהוא גילה, וכתבי־יד אלה הובאו בשמו. בדיקתם נעשתה על ידי, ועלי לבד האחריות למסקנות שהוסקו מהם. אף פרופ' ישראל מ' תא־שמע הפנה תשומת לבי לכמה מקורות שגילה בכתבי־יד. בפרופ' חיים ביינארט נועצתי בבירורן של כמה פרשיות היסטוריות. תודה מיוחדת חב אני למר יחזקאל חובב, שהתקין את הספר לרפוס בטוב טעם ובעין חדה. רעייתי רחל הכינה במסירות רבה את כתב־היד להדפסה, ואף סייעה על ידי יחד עם בני יונתן ואריאל, בקריאת עלי ההגהה ובהכנת המפתחות. ספריות שונות אפשרו לי לעיין בכתבי־יד שכרשותן ולפרסם קטעים מהם. אזכיר במיוחד את ד"ר מאיר רבינוביץ, מנהל ספריית בית־המדרש לרבנים שבניו־יורק, ואת סגנו, מר זכריה שוורצברד, שקיבלוני בסבר פנים יפות. נסתייעתי שם גם בעצתו הטובה של פרופ'

מנחם שמלצר. ד"ר מאורו פראני מאוניברסיטת בולוניה שלח לי צילומים של כתבי־יד שבארכיוני איטליה. לעזר רב היו לי עובדי המכון לתצלומי כתבי־היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובמיוחד מר בנימין ריצ'לר, סגן מנהל המכון. מר דן בנוביץ, מנהל הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, טיפל בנאמנות בכל שלבי הכנת הספר ובעיצוב צורתו החיצונית. עובדי דפוס א.מ.ן עשו מלאכתם נאמנה. יבואו כולם על הברכה.

אברהם גרוסמן

בע"ה, ירושלים, טבת תשנ"ה

מפתח העניינים

<p>435, 424-418, 166-164, 156-148 530, 461, 436 אמונות עממיות 422-420, 181 אנוסים ומשומדים 139, 118, 27, 25 493, 480, 269-266, 154-151 505-499 אסטרולוגיה 580, 572, 424-418, 413 אסטרונומיה 424-418, 416, 413, 23 582, 580, 572, 564 אסכולות משפטיות בפאביה 457-455 אסכולת סנט ויקטור 475, 474, 462 אסכטולוגיה, חישוב הקץ 276, 275 502, 357, 281 (ראה גם: גאולה; ימות המשיח) אסלאם 573, 561, 435, 434, 374, 367 'אף על פי שחטא ישראל הוא' 155, 154 אפיפיור 506, 18 אצולה 37, 17, 16 אקרוסטיכון 417, 413 ארמית 432, 388, 364, 363, 351, 204 ארץ ישראל (כולל: זיקה אל המורשה הארץ-ישראלית) 97-94, 89, 70 188, 174, 156, 130, 107, 104 460, 424-422, 362, 358, 345, 248 574-572, 568, 561, 552-546, 535 583-581 אשראי 67</p>	<p>אבות דר' נתן 415, 413 אבילות וקבורה 139, 136, 133, 125 504, 170 'אבינו מלכנו' 181 אגדה ומדרש 98, 97, 92, 50, 42, 38 200, 196, 176, 163, 107, 106, 104 317, 316, 309, 259, 247, 205, 201 375-366, 364, 361, 355, 340, 339 534, 526, 520, 471, 470, 390, 389 582, 580, 579 אגדה עממית 180, 178, 142, 123, 88 247 אהבת ישראל 285, 280-278, 163-161 371 אוטונומיה ראה: בית דין; יחסים עם השלטונות; כתבי זכויות; מעמדם המדיני והחברתי של היהודים אור זרוע (ספר) 408, 404, 226, 225 'אין מקרא יוצא מדי פשוטו' 470 איסור והיתר (ספר) 407-404, 240, 239 409 אירוסין 36 אליגוריה ראה: פרשנות אליגורית אליהו הנביא 369, 356, 355, 180, 84 516, 515 אלמנה 67 אמונות ודעות 103, 84, 83, 64, 55</p>
---	---

* במפתח זה הובאו גם שמות של ספרים, כאשר נדונו טיכסם או מידת זיקתם אל תורתם של חכמי צרפת הראשונים, אך לא כציון למקורות שהובאו מהם.

דיאלקטיקה ראה: סכולסטיקה	בחירת ישראל 493, 492
דמוגרפיה, אוכלוסייה יהודית 29-33,	בין מגנצא לזורמייזא 201-222, 450,
402, 554	579, 578, 508, 465, 451
דרשות כתובים מן המקרא 55, 56, 58,	בית-דין 29, 33-37, 56, 57-59, 63, 131,
463, 437, 70, 69, 65	148-151, 245, 438
האורה ראה: ספר האורה	בית-כנסת 31, 32, 35, 38, 40, 79, 92,
הגהות 75, 87, 187-193, 210-212, 226,	98, 116-118, 131, 139, 140, 145,
355, 358-366, 380, 392, 393, 399,	158, 242, 256, 476, 546 (ראה גם:
411, 444, 532, 535, 576, 583, 584	שליח ציבור; תפילה)
(ראה גם: נוסחאות)	בית-מדרש ראה: ישיבה
הגהות מרדכי (ספר) 42-44	בית-קברות 503
הגירה והתיישבות 13-16, 31, 39, 41,	בריאת העולם 418-422, 505
42, 47, 75, 159, 226, 341, 375, 435,	ברית מילה 242, 412
540, 543, 554, 555, 566, 575	ברכת החמה 357, 385
הושענא רבה 93, 94, 104	גאולה 84, 104, 181, 248, 266-288,
היסטוריוגרפיה 22, 413, 416, 424, 499,	357, 399, 461, 479, 480, 487, 488,
580	515, 516, 582
הלואות ומשכונות 61, 132, 141, 154,	גזירות ורדיפות 13, 19, 20, 31, 47, 48,
241 (ראה גם: יחסים עם הסביבה	80, 82, 105, 132, 139, 214, 215,
הנוכרית; ריבית)	248, 249, 461, 464, 476, 480, 485,
הלכות גדולות (ספר) 73, 77, 78, 99,	499-506, 554, 557, 566, 569, 571
118, 546, 570	גזירות חתני' 20, 32, 88, 112, 143, 144,
הלכות הרי"ף (ספר) 230, 231, 239, 569,	161, 167, 248, 249, 251, 267, 276,
570	277, 288, 461, 480, 494, 497-502,
הלכות פסוקות (ספר) 73, 77, 547	504, 521, 537, 568, 584
המרת דת ראה: אנוסים ומשומרים	גט ראה: גירושין
הספר 503	גירור 15, 26, 145, 164, 284, 485
העלאת רוח המת 105	גימטריה 373, 416, 503, 521, 545
הערוך (ספר) 216, 247, 389, 509	גירושין, גיטין 33, 68, 72, 116, 125,
העתקת ספרים 113, 114, 184-187, 191	132, 140, 152, 179, 423, 504
הפקר בית-דין הפקר 151	גלות 27, 84, 104, 107, 145, 157, 195,
השם המפורש 105	196, 266-288, 392, 464, 479, 482,
השפלת היהודים 159, 275, 276, 345,	483, 489, 493, 494, 503
503, 502	גניזה איטלקית 292-307, 312-315, 320,
השפעת הסביבה ראה: יחסים עם הסביבה	466
הנוכרית	גרים ראה: גיור
התאבדות 503-504	דבר דבור על אופניו 196-198

- טעמי המקרא 204, 248, 322
 יוחסין (ספר) 41, 42
 יום כיפור 381, 396-398, 412, 417
 יוסיפון (ספר) 388, 389, 400, 582
 יוסף המקנא (ספר) 262, 266, 483, 484, 488, 490
 יחוסי תנאים ואמוראים (ספר) 424
 יחסי מורים-תלמידים 110, 111, 113, 134
 135, 136-168, 159, 173, 199
 244, 250-253, 352-354, 409, 412
 433, 437-439, 451-455, 515, 526
 575-579, 584-586
 יחסים עם הכנסייה הנוצרית 11, 13, 16-18, 42, 142-146, 165, 264
 269, 272, 277, 281, 374, 461, 476
 477, 482, 483, 490 (ראה גם: פולמוס יהודי-נוצרי)
 יחסים עם הסביבה הנוכרית 11, 13, 17-19, 23-27, 32, 41, 63, 115
 139, 141-146, 181, 195, 196, 206, 207, 255, 288-289, 330, 505-507
 551, 565 (ראה גם: גזירות ורדיפות; יחסים עם הכנסייה הנוצרית; פולמוס יהודי-נוצרי)
 יחסים עם השלטונות 13, 15, 127, 578 (ראה גם: כתבי זכויות)
 יחסי תרבות עם הסביבה הנוכרית 21-29, 32, 33, 43, 142-146, 214
 ייבום וחליצה 132, 154, 179, 262, 299, 300, 423
 ייחוס משפחה 49, 50, 53, 82, 94, 95, 110-112, 126, 137, 138, 159, 181
 259, 343, 434, 504, 566, 578, 579, 585, 586
 יין נסך 63, 67, 152, 154-156, 542, 551, 552
 יישוב ראה: הגירה והתיישבות
 ימות המשיח 144-146, 272, 274-284, 485, 502, 516 (ראה גם: אסקטולוגיה)
- וורמייזא, קווי אפיון ראה: בין מגנצא לוורמייזא
 ויכוחים עם נוצרים ראה: פולמוס יהודי-נוצרי
 זיקת גומלין עם הסביבה הנוכרית 21-29, 167, 180, 267, 323, 433-435
 454-458, 461, 462, 474-476
 484-486, 536, 537, 573, 581, 582
 584 (ראה גם: פולמוס יהודי-נוצרי)
 חברה ראה: קהילה, מבנה חברתי
 חומשים, קריאה בהם 116-118
 חזן ראה: שליח ציבור
 'חזק' כברכת סיום 361, 399
 חילול השם 29
 חינוך 22-24, 34-38, 62, 67, 213
 233, 260, 341, 430-439, 444, 445
 448-455, 458, 459, 463, 534, 539
 559, 560, 572-586 (ראה גם: יחסי מורים-תלמידים; ישיבה)
 חלה 403, 548
 חלום 142, 180, 503-504
 חליפות עבאסית 433-435
 חליצה ראה: ייבום וחליצה
 חסידות אשכנז 16, 38-40, 173, 463, 505, 533, 538, 545 (ראה גם: תורת הסוד)
 חצונים ומקורבי מלכות 38, 434, 578, 579
 חקלאות 62, 435
 חרם היישוב 569
 חרם ונידוי 30, 31, 34, 59, 60, 131, 132, 150, 152, 544, 583
 ט' באב 84, 120
 טבילה 112, 120
 טעמי המצוות 23, 99, 103, 204, 302-303, 336, 338, 473, 475, 476